

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Moet de scheiding van kerk en staat opnieuw worden geregeld?

Cliteur, P.B.; Brems E., Stokx R.

Citation

Cliteur, P. B. (2006). Moet de scheiding van kerk en staat opnieuw worden geregeld? *Tegenspraak Cahier*, 167-181. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/13728>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/13728>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

MOET DE SCHEIDING VAN KERK EN STAAT OPNIEUW WORDEN GEREGELD?

Paul CLITEUR

Op 17 december 2003 hield de Franse president Jacques Chirac een rede over de scheiding van kerk en staat. Hij zei: "Het debat over het principe van de scheiding van kerk en staat¹ weergalmt in het diepste van ons bewustzijn. Het weerspiegelt onze nationale samenhang, onze geschiktheid om samen te leven, onze capaciteit om ons te verenigen rond het fundamentele²."

Het zijn gedragen woorden. Dit is doorgaans niet de manier waarop in Nederland gesproken wordt over de scheiding van kerk en staat. Niettemin valt ook hier een groeiende belangstelling voor het principe te onderkennen. Zo bepleitte LPF-kamerlid Joost Eerdmans in navolging van Pim Fortuyn³ het opnemen van een nieuw artikel in de Nederlandse Grondwet. Daarin zou naar Frans voorbeeld de scheiding van kerk en staat moeten worden geregeld. Op 24 februari 2004 schreef hij tezamen met fractiemedewerker Erik Schreijen: "De neutrale staat is een staatsrechtelijke noodzaak. Om aan deze noodzaak recht te kunnen doen, en tegelijkertijd de kernwaarde van scheiding van kerk en staat de status van ondergeschoven kindje van onze rechtsstaat te laten ontgroeien, is codificatie van het recht op een neutrale staat geboden. Codificatie naar Frans voorbeeld, dus in de Grondwet. Door opname in de Grondwet kan worden verzekerd dat de neutrale staat in de toekomst een botsing met andere grondrechten als de vrije meningsuiting en de vrijheid van religie kan overleven. Iedereen die met een beroep op de Nederlandse geschiedenis navolging van Frankrijk onzinnig acht, moet zich realiseren dat wij misschien niet dezelfde historie hebben als de Fransen, maar wel dezelfde toekomst"⁴.

Ook bij de liberale partij D66 leeft de gedachte dat de scheiding van kerk en staat opnieuw zal moeten worden bevestigd. Tweede Kamerlid Lousewies van der Laan ondervroeg op 24 juni 2003 premier Balkenende over dit beginsel. Het pleidooi van de premier voor een expliciete verwijzing naar christelijk gedachtegoed in de Europese constitutie⁵ achtte zij in strijd met de scheiding van kerk en staat die op Europees niveau zou moeten worden gewaarborgd⁶.

¹ De Fransen spreken van "la laïcité".

² J. CHIRAC, "Discours Relatif au Respect du Principe de Laïcité dans la République", Palais de l'Élysée, 17 décembre 2003, *Guide Républicain. L'idée républicaine aujourd'hui*, Paris, Délagrave Édition, 2004, 9-19.

³ Over de scheiding van kerk en staat schrijft Fortuyn: "De parlementaire democratie, onze rechtsorde en onze opvattingen over vrijheid van meningsuiting staan of vallen daarmee". Zie P. FORTUYN, "Tegen de islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament", in P. FORTUYN, *De verweerde samenleving in het informatietijdperk, De grote Pim Fortuyn Omnibus*, Speakers Academy Uitgeverij B.V., Uitgeverij Van Genneep, 2001, 197-283, 237.

⁴ www.lijst-pimfortuyn.nl/article.php?id=361.

⁵ Zie voor bespreking van de discussie over de preambule van de Europese constitutie: P. CLITEUR, "Naar een Europese Grondwet: een Colloquium Metajuridicum", in P. CLITEUR, H. FRANKEN en W. VOERMANS (red.), *Naar een Europese Grondwet*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2004, 1-23.

⁶ Zie www.d66.nl/news.

Cliteur, P.B., "Moet de scheiding van kerk en staat opnieuw worden geregeld?", in: Eva Brems

MOET DE SCHEIDING VAN KERK EN STAAT OPNIEUW WORDEN GEREGLD?

Kortom, op Europese bodem wordt de verhouding van kerk en staat druk besproken. Maar niet alleen daar. Ook in de Verenigde Staten wordt een debat gevoerd. Een atheïstische vader in Californië hield een pleidooi voor het Hooggerechtshof waarin hij eiste dat zijn dochter niet verplicht zou worden iedere morgen op school de 'Pledge of Allegiance' af te leggen. Daarin wordt Amerika 'One nation under God' genoemd. Dit zou in strijd zijn met het beginsel van de scheiding van kerk en staat, zoals geregeld in het eerste amendement bij de Amerikaanse constitutie, aldus de vader⁷.

Allerlei vragen dringen zich op. Wat is de scheiding van kerk en staat? In welke landen wordt het beginsel consequent gerespecteerd? Welke praktijken zijn met dit beginsel strijdig (bidden in openbare ruimtes, hoofddoeken op openbare scholen, staatssteun aan kerken)?

Met name lijkt het een nieuwe rol te spelen in de multiculturele samenleving. Is het juist dat bijvoorbeeld de islam van oudsher geen scheiding van kerk en staat erkent⁸? En zo ja, betekent het dat de islam principieel onverenigbaar is met dit beginsel? Of gaat het hier om een "neo-oriëntalistische aantijging" dat de islam principieel onverenigbaar zou zijn met de beginselen van de moderniteit⁹?

Ik zal in het hiernavolgende betogen dat de scheiding van kerk en staat op goede gronden krachtig bepleit is door de Amerikaanse founding fathers, onder anderen door James Madison en Thomas Jefferson. Tevens zal ik laten zien dat dit beginsel in de Amerikaanse doctrine en uitspraken van het Supreme Court is gerelativeerd en zelfs verwaterd. Verder zal ik proberen te laten zien dat het beginsel van grote betekenis is, met name in een multiculturele samenleving. Het beginsel zou opnieuw moeten worden geijkt in de vorm waarin het ontwikkeld is binnen de Amerikaanse politieke doctrine uit de "founding era". Het zou ook een belangrijke plaats verdienen in alle constituties van landen die te maken hebben met een multiculturele samenleving.

1. DE KLASSIEKE VERWOORDING VAN HET MODEL VAN DE DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT: JAMES MADISON

Daarbij is als eerste van belang dat we het leren onderscheiden als een belangrijk onderdeel van het model van de democratische rechtsstaat. De klassieke verwoording van het model van de democratische rechtsstaat is te vinden in de

⁷ M. CHAVANNES, "John Kerry's versie van God; De strijd om de gelovige kiezer is geopend", *NRC Handelsblad* 31 juli 2004.

⁸ Bernard Lewis schrijft daarover het volgende. De dichotomie tussen regnum en sacerdotium die zo essentieel is voor de geschiedenis van het christendom heeft geen equivalent in de islam. Gedurende het leven van Mohammed waren de moslims zowel een politieke als ook een religieuze gemeenschap met de profeet als staatshoofd. Zie B. LEWIS, *The Crisis of Islam. Holy War and Unholy Terror*, London, Weidenfeld & Nicolson, 2003, 5.

⁹ Loubna El Morabet geeft aan dat het hierbij zou gaan om een onjuiste beschuldiging aan het adres van de islam, gevoerd door een "neo-oriëntalistisch paradigma". Zie: "Moslimburger is realiteit, accepteer dat", *NRC Handelsblad* 8 juni 2004.

*Federalist Papers*¹⁰. De *Federalist Papers* (1787) vormen het eerste commentaar op de Amerikaanse constitutie en tevens een pleidooi voor het aannemen daarvan. Madison, Hamilton en Jay moesten nadenken over een geheel nieuwe (of relatief nieuwe) constitutionele orde.

Van grote betekenis voor ons onderwerp is artikel 51. Dit artikel is geschreven door James Madison. Madison maakt hier enkele “general observations” die ons in staat zouden moeten stellen “to form a more correct judgment of the principles and structure of the government planned by the convention”. “The convention” is de constitutionele conventie die bezig was met het voorbereiden van de Amerikaanse constitutie. Essentieel voor die Amerikaanse constitutie, zo stelt Madison, is “the preservation of liberty”.

Dit is een belangrijke observatie. Niet alleen omdat het ons iets leert over de achtergrond van de Amerikaanse constitutie, maar omdat het ons iets kan leren over alle moderne constituties. De kernwaarde is hier kennelijk vrijheid¹¹. De vrijheid van de burger. En de staat of regering, stelt Madison, moet die vrijheid garanderen.

Hoe doen we dat? Ziedaar het centrale probleem.

Madison meent dat we dit moeten doen door ons te bezinnen op de menselijke natuur. Hij zegt: “But what is government itself, but the greatest of all reflections on human nature?” Dat is een opmerking die sommigen zal verbazen. Supreme Court rechter Antonin Scalia heeft in vele lezingen en artikelen aangegeven dat rechters geen filosofen moeten zijn¹². Wat hier ook van zij voorzover het gaat om rechters, *wetgevers* kunnen niet heen om de menselijke natuur. Je zal daarop een visie moeten hebben. Het maakt nogal wat uit of je de mens ziet als een tot het goede geneigd wezen of dat je de mens ziet door de bril van Thomas Hobbes of zoals in de Heidelbergse Catechismus.

Madison heeft een prozaïsch mensbeeld. Hij zegt: “If men were angels, no government would be necessary”. Hij bedoelt kennelijk dat als mensen van nature het goede doen je geen wetten nodig hebt, geen staat nodig hebt. Als mensen engelen zouden zijn, dan zouden we het anarchisme kunnen onderschrijven.

Helaas is dat is niet zo. Mensen zijn geen engelen en daarom hebben we een staat nodig. Die staat moet het monopolie van de dwang hebben. De staat moet zijn tanden kunnen laten zien. Men kan het ook zo zeggen: de staat moet macht hebben. Voor dit element hebben Hobbes en Machiavelli aandacht gehad.

¹⁰ Courante edities zijn: A. HAMILTON, & J. JAY, & J. MADISON, *The Federalist*, The Gideon Edition, Edited with an Introduction, Reader's Guide, Constitutional Cross-reference, Index, and Glossary by George W. CAREY and James McCLELLAN, Indianapolis, Liberty Fund, 2001; I. KRAMNICK (ed.), *Federalist papers, James Madison, Alexander Hamilton and John Jay*, Harmondsworth, Penguin Books, 1987.

¹¹ Zie daarover ook: E. FONER, *The Story of American Freedom*, London, Papermac, Oxford, Basingstoke, 2000 (1998).

¹² Onder andere in: A. SCALIA, “Modernity and the Constitution”, in E. SMITH (ed.), *Constitutional Justice under Old Constitutions*, The Hague, London, Boston, Kluwer Law International, 1995, 313-318.

MOET DE SCHEIDING VAN KERK EN STAAT OPNIEUW WORDEN GEREGELD?

Maar op het moment dat de staat macht toebedeeld heeft gekregen, heb je weer een nieuw probleem. Die staat kan de macht ook verkeerd gebruiken. Immers niet alleen de mensen die geregeerd worden zijn geen engelen, ook de mensen die *zelf regeren* zijn dat niet. "If angels were to govern men, neither external nor internal controls on government would be necessary." Kennelijk is Madison van mening dat de staat bepaalde beperkingen in zijn machtsuitoefening opgelegd moet krijgen. Ziedaar het dilemma van de politieke filosofie en de constitutionele theorie. Het is tevens het dilemma waarmee de wetgever, in het bijzonder de eerste wetgever (wat de Amerikaanse conventie was voorzover het de Grondwet betrof), te maken heeft. Dit is het dilemma dat de staat zowel macht moet kunnen uitoefenen als ook dat die macht moet kunnen worden beperkt. Madison formuleert het als volgt. "In framing a government which is to be administered by men over men, the great difficulty lies in this: you must first enable the government to control the governed; and in the next place oblige it to control itself."

De controleur moet zowel kunnen controleren als ook gecontroleerd kunnen worden. Hoe doe je dat?

2. DE TWEE INSTRUMENTEN OM DE STAAT TE BETEUGELLEN: RECHTSSTAAT EN DEMOCRATIE

Om de staat te kunnen controleren wijst Madison op twee instrumenten. Hij spreekt allereerst over wat hij noemt "the primary control on the government". Die bestaat uit "a dependence on the people". De staat of de regering moet "afhankelijk zijn" van het volk, van de burgerij. Dat is wat we tegenwoordig democratie zouden noemen. Maar democratie is niet het enige instrument dat we kunnen gebruiken om de machtsuitoefening van de staat te beperken. Madison wijst ook op "the necessity of auxiliary precautions". Kennelijk is democratie alleen niet voldoende. "Experience has taught mankind the necessity of auxiliary precautions."

Dat tweede grote principe van de moderne staatsontwikkeling is wat wij tegenwoordig "rechtsstaat" noemen. Het is de beperking van de macht van de staat door het recht. In de Amerikaanse doctrine wordt het rechtsstatelijk ideaal ook wel aangeduid als "constitutionalisme"¹³. Het benadrukken van dit tweede principe is een belangrijk element van de Federalist Papers en van het Amerikaanse constitutionele denken in het algemeen¹⁴. De Amerikanen menen dat je een grote fout maakt wanneer je denkt dat met democratische controle alleen kan worden volstaan. Je vindt dat punt heel mooi uiteengezet in een andere verhandeling van Madison, namelijk zijn *Memorial and Remonstrance Against Religious Assessments*¹⁵.

¹³ Daarover: S. GORDON, *Controlling the State. Constitutionalism from Ancient Athens to Today*, London, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1999; C.M. ZOETHOUT, *Constitutionalisme. Een vergelijkend onderzoek naar het beperken van overheidsmacht door het recht*, Arnhem, Gouda Quint, 1995.

¹⁴ Zie daarover: C.J. FRIEDRICH, *Limited government, A Comparison*, New Jersey, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, 1974.

¹⁵ J. MADISON, "Memorial and Remonstrance Against Religious Assessments", 1785, in J. MADISON, *Writings*, New York, The Library of America, 1999, 29-39.

3. HET MEMORIAL EN DE BETEKENIS DAARVAN VOOR DE HUIDIGE TIJD

Het Memorial dateert uit 1785. Het is een vlammend betoog voor de vrijheid van godsdienst, voor het beginsel dat later als het eerste amendement aan de Amerikaanse Grondwet zou worden toegevoegd en waarvan Madison de geestelijke vader is. In dat Memorial typeert Madison de godsdienstvrijheid als “the equal right of every citizen to the free exercise of his Religion according to the dictates of conscience”¹⁶. Hij noemt die godsdienstvrijheid “the gift of nature”.

Van belang voor de theorie van de democratische rechtsstaat is dat hij dit grondrecht expliciet contrasteert met democratie. Met andere woorden: Madison geeft duidelijk aan dat democratie alleen niet voldoende is voor een goed functionerend politiek systeem. Er moeten bepaalde beperkingen worden aangebracht op de wil van de meerderheid, zoals die in de wetgevende macht tot uitdrukking komt. Hij formuleert de tegenstelling tussen rechtsstaat en democratie in de vorm van een retorisch dilemma. “Either then, we must say, that the Will of the Legislature is the only measure of their authority; and that in the plenitude of this authority, they may sweep away all our fundamental rights; or, that they are bound to leave this particular right untouched and sacred: Either we must say, that they may control the freedom of the press, may abolish the Trial by Jury, may swallow up the Executive and Judiciary Powers of the State; nay that they may despoil us of our very right of suffrage, and erect themselves into an independent and hereditary Assembly or, we must say, that they have no authority to enact into law the Bill under consideration¹⁷.”

Deze passage is van belang omdat het ons leert wat de gevaren zijn van een ongebreidelde democratie (wat de Amerikanen ook wel “unlimited government” noemen). Een radicaal democraat zou kunnen beweren dat de wil van de meerderheid altijd moet zegevieren. Dat zou betekenen, zegt Madison, dat die meerderheid onze fundamentele rechten met de voeten zou mogen treden. Waarom? Om geen andere reden dan dat het de meerderheid is. Die meerderheid zou de persvrijheid of juryrechtspraak kunnen opheffen. Ja, eigenlijk zou men zelfs het stemrecht kunnen afschaffen. De wetgevende vergadering zou zichzelf ook in een erfelijk gremium kunnen veranderen.

In een ongebreidelde democratie, kortom, zou de wetgevende macht allerlei verschrikkelijke maatregelen kunnen nemen. Als voorbeeld van zo’n verschrikkelijke maatregel noemt Madison dan met name het aannemen van “A Bill establishing a provision for Teachers of the Christian Religion”¹⁸, een wet dus die de bekostiging van onderwijzers in de christelijke religie op staatskosten mogelijk moest maken. Madison laakt die wet op basis van een argumentatie die wij tegenwoordig zouden aanduiden als een pleidooi voor de scheiding van kerk en staat of een pleidooi voor godsdienstvrijheid (op de juiste wijze geïnterpreteerd). Wanneer de wetgevende macht van Virginia inderdaad zo’n wet zou aannemen dan zou dat een “dangerous abuse of power” betekenen, zegt Madison.

¹⁶ MADISON, Memorial, 35.

¹⁷ MADISON, Memorial, 36.

¹⁸ MADISON, Memorial, 29.

Madison noemt zichzelf geen atheïst. Hij onderkent wel degelijk een “duty which we owe to our Creator”. Maar hij stelt tevens dat alleen “reason and conviction” leidinggevend mogen zijn in geloofszaken en niet “force or violence”¹⁹. Hij zegt: “The Religion then of every man must be left to the conviction and conscience of every man”²⁰.

Later, in 1791, zou dat pleidooi van Madison resulteren in een eerste amendement bij de Amerikaanse constitutie. Het luidt als volgt:

Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof; or abridging the freedom of speech, or of the press; or the right of the people peaceably to assemble, and to petition the government for a redress of grievances.

Voorzover hier relevant (dat wil zeggen: betrekking hebbend op godsdienstvrijheid en de verhouding van staat tot religie) bestaat het eerste amendement uit twee onderdelen. Het eerste is de “free exercise-clause”. Het staat de burger vrij om zijn religie te belijden. Dit onderdeel is voor ons niet moeilijk te begrijpen. We vinden het in de meeste constituties tegenwoordig. Maar het eerste amendement bevat nog een tweede dimensie. De wetgevende macht mag ook geen wetten maken waarbij een bepaalde godsdienst mag worden geïnstalleerd (“no law respecting an establishment of religion”). Dat laatste zouden we gerelateerd aan de Europese beleevingswereld het best kunnen aanduiden als de “scheiding van kerk en staat”. Het is verwant met de Franse notie van de “laïcité”: geen staatssteun voor godsdienst²¹.

4. DE OPVATTINGEN OVER GODSDIENSTVRIJHEID BIJ DE FOUNDING FATHERS

Om de opvattingen van Madison goed te begrijpen is het van belang iets meer te weten over de ideeën van de andere founding fathers van de Amerikaanse republiek. Aan het eind van de achttiende eeuw kwamen in Amerika politieke partijen van de grond. James Madison (1751-1836) en Thomas Jefferson (1743-1826) werden de leiders van de democraten. De meer aristocratisch ingestelde Alexander Hamilton (1757-1804) en John Adams (1735-1826) vervulden belangrijke functies bij de federalisten. In de concurrentiestrijd tussen de groeperingen werden ook verwijzingen naar religie niet geschuwd. Hamilton typeerde Jefferson als een “atheïst”.

¹⁹ MADISON, Memorial, 30.

²⁰ MADISON, Memorial, 30.

²¹ Zie daarover: *Laïcité et République*, Rapport au Président de la République, Commission présidée par Bernard Stasi, La Documentation française, Paris 2004; G. HAARSCHER, *La Laïcité*, Paris, Presses Universitaires de France, 2004 (1996); J. BAUBÉROT, *Histoire de la laïcité en France*, Paris, Presses Universitaires de France, 2000; M. GAUCHET, *La religion dans la démocratie. Parcours de la laïcité*, Paris, Gallimard, 1998.

Of het verantwoord is Jefferson een atheïst te noemen hangt natuurlijk af van de vraag wat men daaronder zou willen verstaan. In ieder geval was Jefferson een deïst. Deïsten geloven niet in de goddelijkheid van Christus. Verder geloven zij wel in een goddelijke schepper, maar niet in de vorm waarin daarover gesproken wordt in het traditionele christendom. De kosmos draagt de sporen van een grote architect. Maar deze zou na het maken van de wereld niet verder hebben ingegrepen in het kosmisch proces. Deïsten verwerpen dus het idee van een persoonlijke god²².

Na hun beider presidentschap (voor Adams van 1797 tot 1801, voor Jefferson van 1801 tot 1809) en toen hun aanvankelijke politieke rivaliteit wat was bekoeld, ontwikkelde met name tussen Jefferson en Adams zich een rijke correspondentie over onder andere hun persoonlijke geloofsopvattingen. Beiden lieten zich vernietigend uit over de katholieke kerk. Op 16 juli 1814 schrijft Adams aan Jefferson: "Cabalistic Christianity, which is Catholic Christianity, and which has prevailed for over 1,500 years, has received a mortal wound, of which the monster must finally die. Yet so strong is his constitution, that he may endure for centuries before he expires." Over de Jezuïten schrijft Adams: "I do not like the reappearance of the Jesuits. If ever there was a body of men who merited damnation on earth and in Hell, it is this society of Loyola's. Nevertheless we are compelled by our system of religious toleration to offer them an asylum" (Adams aan Jefferson op 5 mei 1816). Adams vraagt niet, zoals vaak gebeurde, of een vrije regering mogelijk is zonder godsdienst, maar of deze kan bestaan mét de katholieke kerk: "Can a free government possibly exist with the Roman Catholic religion?" (Adams aan Jefferson op 19 mei 1821). Van belang voor ons onderwerp van de "free exercise" van godsdienst is misschien vooral de brief van Adams aan Jefferson van 23 januari 1825 waarin hij de vervolging van dissidente geloofsopvattingen aan de kaak stelt: "There exists, I believe, throughout the whole Christian world, a law which makes it blasphemy to deny or doubt the divine inspiration of all the books of the Old and New Testaments from Genesis to Revelations. In most countries of Europe it is punished by fire at the stake, or the rack, or the Wheel. In England itself, it is punished by boring through the tongue with a red-hot poker. In America it is not better; even in our own Massachusetts, which I believe, upon the whole, is as temperate and moderate in religious zeal as most of the states, a law was made in the latter end of the last century, repealing the cruel punishments of the former law, but substituting fine and imprisonment upon all those blasphemers upon any book of the Old Testament or New. Now, what free inquiry, when a writer must surely encounter the risk of fine or imprisonment for adducing any argument for investigating the divine authority of those books." Adams heeft het over een "system of holy lies and pious frauds that has raged and triumphed for 1,500 years (...)"²³.

²² Zie daarover: P. EDWARDS, "God and the Philosophers. Part I: From Aristotle to Locke", *Free Inquiry*, Vol. 18, No. 3, 1998.

²³ Zie N. COUSINS, *In God We Trust. The Religious Beliefs and Ideas of the American Founding Fathers*, New York, Harper & Brothers, 1958, 106/107.

5. DE BIJBEL VAN JEFFERSON

Hoewel Jefferson zijn leven lang nominaal deel bleef uitmaken van de anglicaanse kerk waren zijn opvattingen over het traditionele christendom niet minder afwijkend dan die van Adams. In zijn tijd werd Jefferson dan ook getypeerd als een “howling atheïst”, een “hardened infidel” en “enemy of religion”²⁴. Hier geldt hetzelfde als bij Adams en Madison: of die aantijgingen juist zijn hangt af van wat men wil verstaan onder “ongelovige”, “atheïst”, “religie” of zelfs “vijand”. In ieder geval geloofde Jefferson evenmin als Adams in de goddelijkheid van Jezus Christus. Daarbij was het opvallende dat Jefferson een hogere dunk van het zedelijk gehalte van Jezus’ leringen had dan menig orthodox gelovige. Jefferson herschreef de evangeliën zodanig dat het ethische gehalte van de leer van Christus zou worden gezuiverd van allerlei vormen van ongeloofwaardige mythologie die was ontstaan rond de figuur van Jezus. Zo ontstond de zogenaamde Jefferson Bible. In zijn correspondentie schreef hij: “Of all the systems of morality, ancient or modern, which have come under my observation, none appear to me so pure as that of Jesus”²⁵. Aan John Adams schreef Jefferson dat de “pure principles which he taught” zouden moeten worden gered van de verdraaiingen die de priesters daarvan gemaakt hadden. Jefferson was ervan overtuigd dat de oorspronkelijke woorden van Jezus zouden zijn misvormd door wat hij de “Platonisten” noemde. Zijn eigen taak typeerde hij als “abstracting what is really his from the rubbish in which it is buried, easily distinguished by its lustre from the dross of his biographers, and as separate from that as the diamond from the dung hill”²⁶. En zo kregen we een Jezus zonder maagdelijke geboorte, zonder wederopstanding, ja zonder alles wat voor de Verlichtingsperiode ongeloofwaardig was. Wat oprijst, is Jezus als een zedelijk leraar met een boodschap van “absolute love and service”.

Het project van Jefferson is zowel kinderlijk naïef als ook zijn tijd eeuwen vooruit. Kinderlijk naïef voorzover men serieuze vragen kan stellen bij Jefferson’s methode. Met zijn eigen zedelijke filter elimineerde hij gewoon uit de evangeliën wat hem als ongeloofwaardig voorkwam. Maar werden daarmee de evangeliën niet een groot wit scherm waarop hij zijn eigen verlichtingsmoraal projecteerde in plaats van een bron waaruit een hogere moraal kon worden afgeleid?

Niettemin was Jefferson zijn tijd ook eeuwen vooruit, omdat hij in feite onbevangen en zonder omwegen doet wat vele vrijzinnige hermeneuten doen zonder het te beseffen. Wanneer vrijzinnige hermeneuten een passage in de Schrift lezen die hen als onwenselijk voorkomt zeggen zij: “dit kán niet zo bedoeld zijn”. En vervolgens geven zij daaraan een uitleg die harmonieert met hetgeen zij wenselijk achten. Onder het mom van “uitleg” herschrijven zij zo het evangelie. Wat Jefferson in feite

²⁴ Zie J.A. HAUGHT, *2000 Years of Disbelief. Famous People with the Courage to Doubt*, New York, Prometheus Books, Amherst, 1996, 91.

²⁵ Zie R.C. EYLER in “The Jefferson Bible. The Life and Morals of Jesus”, www.angelfire.com/co/JeffersonBible.

²⁶ Zie M. MELLOWES, “Jesus’ Many Faces”, op: www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/religion/jesus/jefferson.

ook doet, maar dan openlijk. Hij elimineert hele delen uit de Heilige Schrift. Terwijl de vrijzinnig gelovige de bijbel impliciet herschrijft, doet Jefferson dat bewust en expliciet²⁷.

Het project van Jefferson dwingt overigens ook tegenwoordig nog bewondering af. Een hedendaagse enthousiasteling, Eyer Robert Coates, redacteur van een website met materiaal over de Jefferson Bible, schrijft: "The editor suggests that the Jefferson Bible be read as Thomas Jefferson intended, without even thinking about what was left out or moved from one place to another. His purpose was to present a code of morals, suitable for instruction in ordinary living, not a code of religious dogmas and supernatural beliefs"²⁸.

Coates raadt ons aan niet eens na te denken over wat Jefferson weglief ("without even thinking about what was left out"). Jefferson verschijnt hier als een soort hedendaagse Mozes. Zijn hedendaagse volgelingen lijken daar allernijnst bezwaar tegen te hebben.

Jefferson was overigens zeer voorzichtig in het uiten van zijn religieuze opvattingen in het openbaar. Zijn ideeën leren we dan ook eigenlijk niet kennen uit de geschriften die tijdens zijn leven zijn gepubliceerd. In de *Notes on the State of Virginia* (1787), het werk dat tijdens zijn leven werd gepubliceerd, liet hij overigens wel doorschemeren de gevaren van religieus fanatisme te kennen. Hij zei dat het geen schade voor iemand zou opleveren "to say there are twenty gods, or no god". Maar voor verdere informatie over zijn opvattingen over godsdienst moet men zijn persoonlijke correspondentie raadplegen.

Net als vele andere verlichtingsfilosofen heeft Jefferson een grote hekel aan godsdienstige dogmatiek. "On the dogmas of religion, as distinguished from moral principles, all mankind, from the beginning of the world to this day, have been quarrelling, fighting, burning and torturing one another, for abstractions unintelligible to themselves and to all others, and absolutely beyond the comprehension of the human mind", schrijft hij aan Archibald Cary in 1816. Er wordt ons ook verzekerd dat in alle tijden en plaatsen de priesters vijandig tegenover vrijheid hebben gestaan. De priester staat altijd aan de zijde van de despoot. "History, I believe, furnishes no example of a priest-ridden people maintaining a free civil government", schrijft Jefferson op 6 december 1813 aan Baron Alexander von Humboldt.

Als wetgever en gouverneur van Virginia realiseerde Jefferson al een scheiding van kerk en staat voorzover hij de anglicaanse kerk als staatskerk afwees ("dis-establishment"). In *A Bill for Establishing Religious Freedom* stelt hij dat God de

²⁷ Waarbij overigens Jefferson ter rechtvaardiging zou kunnen aanvoeren dat hetzelfde gedaan werd door de kerk tijdens het Concilie van Nicea toen uit de vele voorhanden manuscripten gewoon enkele werden uitgekozen die als de vier evangeliën erkend zouden worden. Zie daarover het vernietigend commentaar van: E. HAECKEL, *Die Welträtsel. Gemeinverständliche Studien über monistische Philosophie, Mit einer Einleitung versehen von Olof Klohr*, Berlin, Akademie-Verlag, 1961 (1899), p. 396.

²⁸ Zie COATES, o.c., 2.

menselijke geest vrij heeft geschapen²⁹. De veronderstelling van wetgevers en heersers, zowel kerkelijke als seculiere, dat zij mogen oordelen over het geloof van burgers is een vorm van aanmatiging die geen enkele rechtvaardiging heeft³⁰. Onze burgerlijke rechten zouden volstrekt onafhankelijk moeten zijn van onze religieuze opvattingen. "The opinions of men are not the object of civil government, nor under its jurisdiction", schrijft Jefferson, geheel in harmonie met hetgeen Madison in zijn Memorial had betoogd³¹. Hij is ervan overtuigd dat "truth is great and will prevail if left to herself"³².

We the General Assembly of Virginia do enact that no man shall be compelled to frequent or support any religious worship, place, or ministry whatsoever, nor shall be enforced, restrained, molested or burthened in his body or goods, nor shall otherwise suffer, on account of his religious opinions or belief; but that all men shall be free to profess, and by argument to maintain, their opinions in matters of religion, and that the same shall in no wise diminish, enlarge, or affect their civil capacities³³.

In 1776 slaagden Madison en Jefferson erin de anglicaanse kerk in Virginia te scheiden van de staat. De kerk kreeg geen financiële steun meer uit de staatskas en werd beroofd van zijn officiële status. In 1784 probeerde de geestelijkheid overigens met steun van Patrick Henry en George Washington het verloren terrein terug te winnen door middel van een "bill establishing a provision for teachers of the Christian religion", waarvan in het voorafgaande al sprake was. Madison schreef zijn Memorial en de wet die staatssteun aan de kerken wilde herintroduceren werd niet aangenomen. Wat de wetgevende vergadering wel deed was het aannemen van Jefferson's Religious Freedom Act. Daarmee was de scheiding van kerk en staat veilig gesteld in Virginia. Later zou het principe aan de Amerikaanse constitutie worden toegevoegd in de vorm van het eerste Amendement.

6. DE VERHOUDING TUSSEN DE "FREE ESTABLISHMENT-CLAUSE" EN DE "FREE EXERCISE-CLAUSE"

Het is van belang dat we zien dat de twee dimensies van het eerste amendement nauw met elkaar samenhangen maar dat zij niet hetzelfde zijn. Men kan ook verschillende visies hebben op de samenhang van die twee zaken. Ik zal nu om de gedachten te bepalen een interpretatie presenteren die ik zelf niet onderschrijf en de hier behandelde Amerikaanse founding fathers ook niet, maar die door sommigen wel gebezigd wordt. Ik doel op een interpretatie waarbij men ervan uitgaat dat de "free exercise" van religie juist wel wijst in de richting van staatssteun ("establishment"). Men zegt dan: "Mijn godsdienstvrijheid is alleen gewaarborgd wanneer de staat mij de financiële middelen verschafft om die godsdienstvrijheid gestalte te geven".

²⁹ T. JEFFERSON, "A Bill for Establishing Religious Freedom", in T. JEFFERSON, *Writings*, New York, The library of America, 1984, 346-348, 346.

³⁰ JEFFERSON, *ibid.*, 346.

³¹ JEFFERSON, *ibid.*, 347.

³² JEFFERSON, *ibid.*, 347.

³³ JEFFERSON, *ibid.*, 347.

Als je daarvan uitgaat, dan kan je bepleiten dat de overheid financiële middelen moet verschaffen om die godsdienstvrijheid tot een levende realiteit te maken, bijvoorbeeld door kerkgebouwen te onderhouden. Vanuit dit perspectief kan je ook bepleiten dat de overheid priesters en kapelaans betaalt die in een bepaalde functie advies of onderricht geven. En waarom zouden ook de zwemlessen die via de moskee worden georganiseerd niet door de overheid betaald kunnen worden?

Deze redenering hoort men ook wel bij voorstanders van zogenaamde “sociale grondrechten”. Neem de vrijheid van meningsuiting. Wat heb je daaraan wanneer je niet de middelen hebt om die mening te verspreiden, bijvoorbeeld een computer, een drukpers, een kopieerapparaat of wat ook maar? Niets toch? Derhalve – zo luidt de redenering dan – zou de overheid die de vrijheid van meningsuiting wil beschermen niet alleen zich moeten onthouden van het vervolgen van mensen die van die vrijheid van meningsuiting gebruik maken, maar ook moeten toezien op de gelijke verdeling van computers, kopieerapparaten en drukpersen.

Zoals we hebben gezien was dat niet de interpretatie die de makers van het eerste amendement aan hun werk hebben gegeven. Zij gingen ervan uit dat de “free exercise” van godsdienst juist wees in de richting van anti-establishment: de overheid moet geen enkele godsdienst staatssteun geven.

Dit was overigens niet alleen de opvatting van Madison, maar ook die van Jefferson en van andere founding fathers. Ik zie Madison en Jefferson dan ook als de ideologische vaders van de “seculiere staat”³⁴. Ik denk dat diegenen gelijk hebben die schrijven dat “the Framers intended a government in which the believer and nonbeliever are equal”³⁵. Het gevolg van deze benadering vinden we in uitspraken van het Supreme Court als *Torcaso v. Watkins* (1961). Toen zei het Supreme Court bij monde van rechter Hugo Black: “Neither a State nor the Federal Government (...) can constitutionally pass laws or impose requirements which aid all religions as against nonbelievers.” Die lijn werd voortgezet in *Lee v. Weisman* (1992) dat de staf breekt over “nonsectarian prayers, delivered by a clergy person, at public high school graduation ceremonies”.

Men zou de “free establishment-clause” ook wel het ideaal van de neutraliteit van de staat in religieuze aangelegenheden kunnen noemen. Naar mijn idee maakt dat een belangrijk onderdeel uit van het klassieke model van de democratische rechtsstaat³⁶.

³⁴ J.M. SWOMLEY, *Religious Liberty and the Secular State, The Constitutional Context*, New York, Prometheus Books, Buffalo, 1987.

³⁵ Zoals: E. TABASH, “Council Files Amicus Brief in Pledge Case”, in *Secular Humanist Bulletin*, Volume 20, Nr. 1., ook op: www.secularhumanism.org.

³⁶ Zie daarover ook P.B. CLITEUR, “De neutrale staat, het bijzonder onderwijs en de multiculturele samenleving”, Rede bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de “Encyclopedie van de rechtswetenschap” aan de Universiteit van Leiden op 28 mei 2004, Leiden, 2004, 25 pp.

7. DE EROSIE VAN HET MODEL VAN DE DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT

Nu staat dat klassieke model tegenwoordig aan kritiek bloot. Onderdelen van die kritiek heb ik behandeld mijn boek *Tegen de decadentie*³⁷. Het model kan alleen maar naar behoren functioneren wanneer mensen de beginselen begrijpen waarop het systeem is gebaseerd. Daarvoor is burgerschapskunde nodig, maar ook een kritische intelligentsia die voortdurend uiteenzet waarop het model is gebaseerd.

Helaas worden vooral voorstellen gedaan die het systeem ondermijnen. Veel van die voorstellen hebben te maken met het verstoren van de balans tussen rechtsstaat en democratie. De laatste tijd wordt gekenmerkt door een overaccentuering van het rechtsstatelijke element ten koste van het democratische element. Althans dat is in Nederland het geval³⁸. Dat komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in voorstellen voor het ongekwalificeerd toedelen van grondrechten aan de bureaucratie. Bijvoorbeeld door vrijheid van meningsuiting voor ambtenaren mogelijk te maken. Maar dat is niet het enige probleem. Voortdurend neigt men door het formuleren van goedbedoelde voorstellen het evenwicht te verstoren.

8. HET MULTICULTURALISME ALS UITDAGING VOOR DE DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT

De belangrijkste kritiek die een uitdaging heeft gevormd voor het model van de democratische rechtsstaat en de ideologie die dit hooghoudt, is het multiculturalisme. Ten onrechte hebben multiculturalisten het model van de democratische rechtsstaat gedesavouéerd als een in feite westers, racistisch, eurocentrisch of masculien model³⁹.

Een invloedrijke vorm van kritiek op het multiculturalisme stamt van de filosofe Susan Moller Okin. Moller Okin schrijft dat het multiculturalisme allerlei culturele praktijken gedooft die op gespannen voet staan met de waarden van de westerse democratische rechtsstaten, zoals de gelijke berechting van man en vrouw. Dat niet-westerse culturen daarvan niet uitgaan wordt hen vergeven, want wij mogen als westerlingen geen vreemde culturen aan "onze" normen onderwerpen⁴⁰.

³⁷ P. CLITEUR, *Tegen de decadentie. De democratische rechtsstaat in verval*, Antwerpen / Amsterdam, De Arbeiderspers, 2004.

³⁸ Dat in andere landen het rechtsstatelijke element in de verdrukking kan komen is overtuigend betoogd door F. ZAKARIA, *L'Avenir de la Liberté. La démocratie illibérale aux Etats-Unis et dans le monde*, traduit de l'anglais par Daniel Roche, Odile Jacob, Paris, 2003.

³⁹ Zie voor kritiek op het multiculturalisme: I. KRISTOL, "The Tragedy of 'Multiculturalism'", in I. KRISTOL, *Neo-conservatism. Selected Essays 1949-1995*, New York etc., The Free Press, 1995, 50-53.

⁴⁰ S. MOLLER OKIN, "Feminism and Multiculturalism: Some Tensions", *Ethics* 1998 (108), 661-684; S. MOLLER OKIN, *Is Multiculturalism Bad for Women? With Respondents*, edited by Joshua COHEN, Matthew HOWARD, and Martha NUSSBAUM, New Jersey, Princeton University Press, Princeton, 1999.

Een ander punt waarop multiculturalisten bekritiseerd kunnen worden, is dat zij de *seculiere grondslagen* van het klassieke model van de democratische rechtsstaat ondermijnen, waarvoor, zoals we hebben gezien, de Amerikaanse founding fathers een pleidooi hielden. Wat zij betogen is het volgende. Religie is een onderdeel van cultuur, zeggen zij. Cultuur is in beginsel goed. Ieder heeft recht op zijn eigen cultuur. We moeten daarom speciale rechten introduceren (zoals een recht op het behoud en de bescherming van de eigen cultuur) of een interpretatie geven aan bepaalde rechten die met zich meebrengt dat religie een stevige positie behoudt in het publieke domein.

Dat heeft met name tot gevolg dat verwerpelijke praktijken, zoals de onderdrukking van vrouwen, een religieuze sanctiëring krijgen die zo langzamerhand verdwenen leek in de westerse wereld. Men kan het ook zo zeggen: onder vigeur van het multiculturalisme kunnen allerlei premoderne en soms zelfs primitieve manieren van denken en doen een “comeback” maken. Hoe moet men hiermee omgaan? Is daar iets tegenin te brengen?

Een mogelijke strategie is natuurlijk de bestrijding van het multiculturalisme. Maar het lijkt ook van belang na te denken over de institutionele vormgeving van een samenleving met grote religieuze diversiteit. Voor dat laatste lijkt van belang het beginsel van de scheiding van kerk en staat opnieuw naar voren te schuiven. Het werk van de Amerikaanse founding fathers kan daarbij als bron van inspiratie fungeren. In de Europese context is – onder invloed van een verkeerde interpretatie van de “free exercise”-gedachte – veel te veel de nadruk komen te liggen op allerlei hulpprogramma’s om de religie die zichzelf niet staande kan houden te ondersteunen van overheidswege.

Helaas staat het gedachtegoed van de founding fathers ook in de Verenigde Staten onder druk. De wijze waarop Madison tegen kerk-staatverhoudingen aankeek wordt tegenwoordig door velen ervaren als “doctrinair”, als een vorm van Prinzipienreiterij⁴¹. Conservatieve rechters als William Rehnquist en Antonin Scalia hebben het eerste amendement van de Amerikaanse constitutie geïnterpreteerd als dat het een verbod zou uitspreken jegens de installatie van een bepaalde religie. Maar als men maar religies gelijkelijk behandelt, dan zou wel degelijk een vorm van staatssteun aan religie gegeven kunnen worden. Dit een radicale breuk met het door Hugo Black geformuleerde uitgangspunt. Het is misschien vreemd de paus een vorm van onkatholiek gedrag te verwijten, maar naar mijn idee verwijderden Rehnquist en Scalia zich hiermee van de ideeën van de founding fathers en zijn zij op dit punt veeleer gevaarlijke multiculturalistische radicalen dan “true conservatives”.

⁴¹ Zie bv.: K.W. STARR, *First Among Equals. The Supreme Court in American Life*, New York, Warner Books, 2002, 90 e.v. die allerlei inbreuken op de scheiding van kerk en staat verdedigt door de rechters Rehnquist en Scalia. Voor een relativering van de scheiding van kerk en staat pleit ook: H.M.Th.D TEN NAPEL, ““A brick from the wall”: Zelman v. Simmons-Harris et al. en het einde van de strikte scheiding tussen kerk en staat op onderwijsgebied in Amerika”, in P.B. CLITEUR & H.-M.Th.D. TEN NAPEL, *Rechten, plichten, deugden*, Nijmegen, Ars Aequi, 2003, 185-193.

9. HET BELANG VAN DE ANTI-ESTABLISHMENTCLAUSULE IN EEN MULTICULTURELE SAMENLEVING

Nu wil ik Scalia en Rehnquist natuurlijk niet bekritisieren omdat zij geen “ware conservatieven” zouden zijn. Dat zou alleen maar een argument zijn binnen een sektarisch gezelschap dat een soort bonus wil plaatsen op “waarlijk conservatief denken” en het ontmoedigen van elke vorm van ketterij. Ik wil de benadering van Madison aanprijzen, omdat deze naar mijn idee gewoon superieur is in de multiculturele samenleving waarin wij tegenwoordig leven. De Madisoniaanse opvattingen over het niet-installeren van een religie zijn eigenlijk actueler dan ooit tevoren.

Over die wet die het mogelijk zou moeten maken leraren in de christelijke godsdienst publiekelijk te bezoldigen zei Madison: “Who does not see that the same authority which can establish Christianity, in exclusion of all other Religions, may establish with the same ease any particular sect of Christians, in exclusion of all other Sects⁴²?” Wat Madison hier duidelijk aan de orde stelt, is dat we ons deerlijk vergissen wanneer we denken dat door het installeren van het christendom tot staatsgodsdienst, we daarmee goed af zijn. Wanneer we namelijk de wetgevende macht in de gelegenheid stellen om bij meerderheid van stemmen voor een bepaalde staatsgodsdienst te kiezen dan kan het resultaat van het keuzeprocess ook wel eens een godsdienst zijn die ons minder bevalt. De verbeeldingskracht van Madison ging begrijpelijkerwijs in 1785 nog niet verder dan dat het daarbij zou gaan om een “particular sect of Christians”. Dus de katholieken zouden wel eens ontevreden kunnen zijn met een protestantse staatsgodsdienst. De protestanten met een katholieke staatsgodsdienst. In die oude wereld had men daarvan de nadelen aan den lijve ervaren⁴³. Maar wij leven natuurlijk nu onder een veel grotere multiculturaliteit dan in de tijd van Madison het geval was. Eén vijfde van de wereldbevolking bestaat uit moslims. In 2003 bestond een tiende van de Nederlandse bevolking uit niet-westerse allochtonen, waaronder wordt verstaan personen die in het buitenland zijn geboren of minstens één ouder van buitenlandse afkomst hebben⁴⁴. Wanneer we het voorbeeld van Madison transponeren naar onze tijd zou dat naar mijn idee het volgende betekenen. “Bedenkt u alvorens u het christendom als staatsgodsdienst bepleit. Wees voorzichtig wanneer u staatssteun wilt voor het christendom. Immers diezelfde wetgevende vergadering die nu voor het christendom als staatsgodsdienst kiest, kan in gewijzigde samenstelling wel eens kiezen voor de islam.”

Om het gevaar af te wenden dat de wetgever die een soort staatsgodsdienst mag installeren wel eens een staatsgodsdienst in het zadel kan helpen die een bedreiging vormt voor de grondrechten van het individu pleit Madison in zijn Memorial voor niet alleen een recht op de individuele beleving van de godsdienst, maar ook voor het recht om van godsdienstige uitingen van anderen in sommige situaties (bv. in overheidsdienst) verschoond te blijven. Daarmee heeft hij een perspectief aange-reikt dat tweehonderd jaar later alleen maar aan betekenis heeft gewonnen.

⁴² MADISON, Memorial, 31.

⁴³ Overigens niet alleen in de oude wereld. De anti-establishmentclausule was ook gericht tegen allerlei vormen van staatsgodsdienst in de verschillende deelstaten van de Verenigde Staten.

⁴⁴ C.W. MARIS VAN SANDELINGENAMBACHT, “Sociale cohesie in een multiculturele rechtsorde”, in E. BRUGMANS en M. BUIJSEN (red.), *Krakend recht en verharde moraal. Maatschappelijke ontwikkelingen en hun invloed op recht en moraal*, Nijmegen, Uitgeverij Valkhofpers, 2004, 68-99, 68.